

Koçu (Idikut) uýgur döwleti

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Koçu (Idikut) uýgur döwleti KOÇU (İDİKUT) UYGUR DEVLETİ

Devletin Kuruluşu ve Gelişmesi

Türkçe metinlerde “Koçu” veya “Koço” şeklinde geçen[1] bu isim, bugünkü Doğu Türkistan’daki Turfan şehrinin eski adıdır. Kaşgarlı Mahmud eserinde: “Koçu Uygur şehirlerinden biridir. Orada bulunan bütün şehirlere bu ad verilir”, [2] diyerek bazı araştırmacıların (Stein, A. von Le Cog, von Gabain gibi) iddia ettiği gibi bu ismin Çince’den gelme değil bir Türkçe isim olduğunu kanıtlamaktadır.

Koçu (Turfan) bölgesinin siyasi ve etnik durumunu aydınlatmak için öncelikle “Koçu” tabirinin menşeyinin tespiti gerekmektedir.

Koçu hakkında, Çin kaynaklarında, Türkistan’ın diğer bölgelerine göre daha çok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların çoğunda bu şehir “Kao-ch’ang” şeklinde[3] kaydedilmektedir.

Alman Türkolog A. von Le Cog ve Tai-wanlı Türkolog Liu Yi-t’ang gibi bilim adamları Türkçe kaynaklarda geçen “Koçu” kelimesinin Çince “Kao-ch’ang” isminin Türkçe okunuşu olduğunu savunmaktadırlar.[4] Bu görüşü, Stein, A. von Gabain ve Bahaeddin Ögel gibi bilim adamları da paylaşmaktadır. Bu görüş kabul edilecek olursa, bu şehrin isminin Çinliler tarafından koyulduğu ve bu bölgenin Türk kabilelerinin ana vatanı olarak kabul edilemeyeceğini de kabul etmek zorunda kalınır. Ancak bu görüşü kabul etmek pek ilmi görülmemektedir. Çünkü “Koçu” ismini taşıyan söz konusu şehrin etnografyasına bakıldığında, “Koçu” isminin Türkçe olduğu, Çinlilerin ise “Koçu” şehrini “Kao- ch’ang” olarak okuduğu ve o şekilde kaydettikleri anlaşılmaktadır.

Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre, Koçu (Turfan) bölgesine milattan önceki zamanlarda “Koşu” veya “Koşi” (Ku-shih) deniliyordu. Coğrafi sınır olarak, bugünkü Turfan bölgesini ve

Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerini içine almakta idi. Burada Büyük Yüeh-shihlerin (Büyük Tuhriiler) bir kolu olan “Koşlar” (ya da Koşan) yaşıyordu. Onlara Çin’in Han İmparatorluğu zamanında “Ch’e-shih” denirdi.[5] Bunlar, M.Ö. III. yüzyılın başlarında şimdiki Turfan bölgesini merkez edinerek “Koşu Hanlığı”nı (Ch’e-shih-tou-kuo) kurdular. Bu hanlık tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi “Ön Koşu Hanlığı” (Ch’e-shih ch’ien-kuo) ve “Arka Koşu Hanlığı” (Ch’e-shih-hou-kuo) diye ikiye ayrılmıştır.[6] Ön Koşu Hanlığı’nın başkenti Yargul şehri (bu şehrin harabesi bugünkü Turfan ilinin Yargul köyünde bulunmaktadır). Arka Koşu Hanlığı’nın başkenti ise Utu Kurgan (bu şehrin harabesi bugünkü Doğu Türkistan’ın kuzey doğusundaki Cimsar ilçesinin güneyinde bulunmaktadır) idi. Bugünkü Turfan’ın en eski halkı olarak bildiğimiz bu “Koşlar” ya da “Koşular”ı Çinliler olduğu gibi telaffuz ederek “Ku-shih” ve “Ch’e-shih” demişlerdir. Bu bölgenin adını bu şekilde yıllıklarına da kaydetmişlerdir. Burada şuna dikkat edilmesi gereklidir. Bugün “Ch’e” diye okunan bu Çince kelime eski dönemlerde, Ka, Ku, Go, Ko olarak okunurdu. Dolayısıyla Çin kaynaklarında bugün “Ch’e-shih” olarak karşımıza çıkan ismi bugünkü okunuşu ile değil o zamandaki okunuşu ile “Ko-shih” diye okuduğumuz zaman bu ismin Eski Türkçeden Çinceye aktarıldığı ortaya çıkmaktadır. Türkçe kaynaklarda bu ismin “Koçu” veya “Kocu” şeklinde geçmesi ise Türkçedeki “Ş” harfinin yerini zaman zaman “Ç” veya “C” harflerinin almasındandır.[7]

IX-XI. yüzyıl arasında Türkistan tarihinde, özellikle Uygur Türk tarihinde eşine rastlanmayan büyük değişiklikler ortaya çıktı. Milâdî 840 yılında, son bulmayan taht mücadeleleri ve ardı ardına gelen doğal afetler nedeniyle iyice zayıflayan Orhun bölgesindeki Bozkır Uygur Devleti Yenisey kıyılarından gelen Kırgızların saldırısıyla yıkıldı.[8] Karabalğasun’daki Kağan Sarayı Kırgızlar tarafınca yağmalanıp ateşe verildikten sonra Uygurların kağan ailesine mensup bir grup yakını ile Ötüken’i terk edip güney ve güneybatıya göç etti.[9] Öge Tekin başkanlığında, güneye yani Çin’in kuzey sınırlarına göç eden 13 kabileden oluşan küçük bir grup, devleti tekrar diriltmek

için bir müddet çok çaba gösterirlerse de Çin'in T'ang İmparatorluğu'ndan beklediği yardımı alamayınca T'ang ve Kırgız ordusunun kışkacına düşerek mağlup oldu.[10]

Devletin son hükümdarlarından II. Kasar Kağan'ın yeğeni Pan Tekin ve başvezir Sarçuk'un önderliğindeki 15 Uygur kabilesi Tanrı Dağlarının doğu ucundaki Şilman Dağı'nın (She-lo-man-shan) kuzeyine geldiklerinde bir grup Uygur kabileleri ana kütleden ayrılarak, Ivirğul (Yi-wu-chou, şimdiki Doğu Türkistan'ın Kumul ili) ve Napçuk (Na-chi. şimdiki Doğu Türkistan'ın Piçan ilçesinin batısındaki Lükçün kasabasının olduğu yer) üzerinden Tanrı Dağlarının kuzeydoğusunu takip ederek Beşbalık bölgesine gelip yerleşmişlerdir.[11] Meşhur Fars tarihçisi Cüveyni de, bu göçle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Bir zaman geldi Uygurlar ve onlara bağlı etraftaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından... Sığırların böğürmesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından velhasıl herşeyden 'göç, göç' sesi duymaya başladılar. Bunun üzerine yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman o ses kesildi. Orada yerleşip beş mahalleli bir şehir kurdular ve o şehre 'Beşbalık' adını verdiler. Şehir günden güne büyüdü. Oraya ilk yerleşenlerin çocukları, o günden beri orada emirlik yaparlar. Oranın emîrine "İdikut" adı verilir." [12] Bundan başka Ebû'l-Gazi Bahadırhan da Orhun Uygurlarının Beşbalık'a göç etmesiyle ilgili olarak: "Uygurlar yaklaşık üç bin sene orada (Orhun'da) kaldılar. Daha sonra dağıldılar. Bir bölüğü İrtiş Nehri'nin kıyısına geldiler. Bir bölüğü Beşbalık'a gelip tarımla uğraştı. Yine bir bölüğü at, koyun besleyerek Beşbalık civarında konar-göçer hayat sürdürdü." [13] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Orhun'dan göç eden bir grup Uygur kabilesi Beşbalık bölgesine gelip buradaki soydaşlarına katılarak ileride kurulacak olan Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin temelini oluşturmuşlardır. Konuyla ilgili olarak, Çin kaynaklarında şöyle denilmektedir: "Beşbalık'taki Altın kum tepesi etrafındaki Uygurların sayısı 200 bine ulaşmıştı. Elbette bunun içinde eskiden beri buralarda yaşayan Uygurlarda vardı.[14]

Pan Tekin'in önderliğinde batıya göç eden Uygurların bir kısmı Koçu'ya (Turfan) gelip yerleşmişlerdi. Koçu'ya gelen Uygurlar burada çok kısa bir zamanda siyasî üstünlüğü elde ettiler.[15] Bunun sebebi, bölgede Uygur kabilelerinin çoğunlukta olmaları yanında 840 yılına kadar Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın önemli kültür merkezlerinden biri olmasıdır. Klyashtornıy'e göre: "Orhun'daki Böğü Kağan Turfan Vadisi'ndeki Mani ve Buda dinindeki Türk halklarının büyük hükümdarı sayılırdı.

Turfan'da bulunan bir ağaç parçasındaki yazıda Böğü Kağan Dönemi'nde Uygur Devleti'nin hudutlarının batıda Barshan'a kadar ulaştığı anlatılmaktadır. Bundan başka 767'deki Koçu'nun valisinin Böğü Kağan'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh en geç Böğü Kağan Dönemi'nden (759-779) itibaren Koçu, Beşbalık, Kingit (Kara Şehir) ve Kuça bölgeleri, Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın önemli kültür merkezleri haline gelmiş idiler." [16]

XX. yüzyılın başlarında şimdiki Turfan bölgesinde bulunan vesikalardan da bu bölgelerin IX. yüzyılın başlarında Orhun'daki Uygurların kontrolü altında olduğu ortaya çıkmaktadır. Meselâ, şimdi Almanya'nın Berlin Müzesi'nde muhafaza edilen, 173 D, T.II.K. Bünde 1 nolu Türkçe el yazmalarından, Orhun'daki Uygur hükümdarı Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Uluğ Kutlug Bilge Kağan'ın (795-805) 803 yılında Koçu'ya gelerek Mani dininin büyük hocası Mezak'tan Orhun'daki Kağan Sarayı civarında din yaymak üzere üç tane Maxistak (Misyoner) göndermesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Bu belgelerden Koçu'nun aynı zamanda Uygurların en önemli din merkezi olduğu ve kimi tarihçilerin iddia ettiği gibi buranın Tibetlilerin kontrolü altında olmadığı anlaşılmaktadır.[17]

F.Müller, Uygurca Mani Dinine Övgü Şiirleri (Berlin, 1925) adlı eserinde de Beşbalık, Koçu, Kingit (Kara Şehir), Küsen (Kuça) ve Kaşgar gibi yerlerin Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın önemli din ve kültür merkezleri olduğunu zikretmektedir. Bu eserin giriş kısmında Manihaistlerin, Orhun'daki Uygur Devleti'nin kağanlarına, üst düzey bürokratlarına ve yüksek tabaka insanlarına yaptığı "hitap"larına yer verilmiştir. Bu kitaplardaki Kağan ve Tekin tabirlerinden başka inal, tarhan,

ilig ve tutuk gibi hükümdarlık unvanları da dikkat çekmektedir. Ayrıca, yine Koçu bölgesinin ileri gelenlerinden “Yalluğ” soyadı ile Orhun’daki Uygur hükümdarlarına mahsus 4 yerli hükümdarın ismine rastlanılmaktadır. Bu övgü şiirlerinin Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821) Dönemi ile Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Uygur Kağanı (824-832) Dönemi arasında yazıldığını dikkate alırsak, o sıralarda Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki hükümdarların bizzat Orhun’da Uygur Kağanlığı tarafından tayin edildiği ortaya çıkmaktadır.[18] Muhtemelen 820’li yıllarda Orhun’daki Uygur Kağanlığı sarayına giden Arap Seyyahı Tamim İbn Bahr’ın Seyahatnamesi’nde yer alan: “Issık Göl’ün kıyısına geldikten sonra Tokuz Oğuz Kağanı’nın verdiği ata binerek Tokuz Oğuz Kağanlığı’nın başkentine doğru yola çıktık. Barsgan ile Turfan arasındaki yolun ova kısmında tamamıyla henüz gayrimüslim olan Tokuz Oğuz toplulukları yaşıyordu”[19] kaydı da IX. yüzyılın başlarında Turfan ve Beşbalık bölgelerine Uygurların hakim olduğunu kanıtlayan belgelerdendir.

Orhun’daki Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra Pan Tekin’in önderliğinde batıya göç eden Uygur kabileleri siyasi varlıklarını sürdürmek için doğudaki yurtlarını terk ederek batıdaki yurtlarına gelmişlerdir. Beşbalık ve Koçu Turfan) bölgelerine yerleşen bazı Uygurlar oradaki soydaşları ile ilk zamanlarda Pan Tekin’in Kingit’te (Kara Şehir) 840’ta kurduğu Batı Uygur Kağanlığı’na bağlı olarak yaşamışlardır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre bütün Uygur kabileleri Pan Tekin’i ilk başta kendilerinin tek lider olarak tanımışlardır. Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus, güneye göç eden 13 Uygur kabilesi önce Uka Tekin’i (Wu-chia T’e-ch’in/Öge Tekin dahi denir) sonra İnan Tekin’i (E-nien T’e-ch’in Orhun’daki Uygur Kağanlığı’nın halefi ilan etmelerinden dolayı, Pan Tekin kendini önceleri “Yabgu” ilan etmiştir. Daha sonra, yani 848’de güneye göç eden Uygurların tamamen yok olup İnan’la birlikte sadece 8 kişinin Pan Tekin’e (An-hsi’ye) kaçmasından sonra Pan Tekin’in kendini “Kağan” ilan ederek bütün Uygurların kağanı durumuna gelmiştir.[20] Çin kaynaklarında bunu kanıtlayan birçok bilgiye rastlamak

mümkündür. Fakat bazı araştırmacılar, Turfan ve Beşbalık bölgesindeki Uygurların 840'tan 866 yılına kadar Çin'in Hışi Koridoru'ndaki, Çinli hakim Chang Yi-chi'ao'ya bağlı olarak yaşadıklarını[21] iddia etmektedirler. Halbuki bu iddia ne Çin yıllıkları tarafından ne de İslâm kaynakları tarafından kesin olarak kanıtlanmamaktadır. IX. yüzyılın ortalarında Çin'in Hışi Koridoru'ndaki 11 ilin Tibetlilerin elinde bulunması ve Çin'in Tibetlilerin Çin'deki baskısını ortadan kaldırmak için Pan Tekin'in kağanlığını hemen tanıması[22] dikkate alınırsa, Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgesindeki Uygurların kendi soylarından Kağan Pan Tekin'i bırakıp Çinli komutan Chang Yi-ch'iao'ya tâbi olarak yaşamayacakları çok açık olarak anlaşılır. Bundan başka İslâm coğrafyacılarının eserlerinden Hudud el-Âlem ile Zeyn el-ahbâr'da Tokuz Oğuzlar (Uygurlar) ile ilgili olarak verilen bilgilere bakılırsa Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgesindeki Uygurların 840'tan 866'ya kadar Pan Tekin'in liderliğindeki Batı Uygur Kağanlığı'na bağlı olarak yaşadığı görülmektedir. Meselâ: Hudud el- Âlem'de: "Tokuz Oğuz ülkesi, doğuda Çin ülkesi, güneyde Tibet ve Karluk ülkesinin bazı kısımları, kuzeyde boydan boya Kırgız ülkesi ile komşuydu. Tokuz Oğuz ülkesi, Türk ülkelerinin en büyüğü idi. Nüfus bakımından da en kalabalık onlar idi." [23] denilmektedir. Zeyn el-ahbâr'da "Tokuz Oğuzların hükümdarlarına 'Hakan' derler. Başkenti Ezl (bugünkü Kara Şehir) şehridir. Tokuz Oğuz Hakan'ı üvey kardeşi Kür-tigin'i Bençi-kes'e (Beşbalık) bey tayin etti. Daha sonra ikisi arasında kanlı savaşlar oldu. Savaş sonucunda Kür-tigin galip geldi" [24] kayıtları Beşbalık ve Koçu'daki Uygurların Pan Tekin'in kurduğu Batı Uygur Devleti'nden ayrıldığının işaretleridir.

Orhun'daki Uygurlar Beşbalık ve Koçu'ya göç ettiklerinde Tibetlilerin bölgedeki tehdidi devam etmekte idi. Dolayısıyla Orhun'dan Beşbalık'a gelen Uygurların önderi Böğü Tekin orada bulunan yerli Uygur ve diğer Türk kabileleri ile birlikte Tibetlilere karşı mücadele başlatmıştır. Tibetlilerle olan mücadele 20 yıl sürmüştür. Sonuçta Uygurların komutanı Böğü Tekin, Beşbalık ve Koçu'daki Tibet tehlikesini tamamen ortadan

kaldırarak 866'da, Beşbalık ve Koçu'yu merkez yapıp Koçu (İdikut) Uygur Devleti'ni kurmuştur. (Çinlilerce Kao-ch'iang Hui-ku-kuo)[25] Çin kaynaklarında Böğü Tekin'in Tibetliler karşısındaki galibiyeti şöyle zikredilmektedir: "İmparator Yi-tsung'un saltanat döneminde (860-874) Başkumandan Böğü (Pu-ku-chün) Beşbalık'tan yola çıkarak Tibetlilere hücum etti. Tibetlilerin baş kumandanı K'ung Shang-jih'i öldürüp batı aymak (Hsi-chou), Urumtay (Lun-t'ai. Bugünkü Urumçi Bölgesi) gibi şehirleri ele geçirdi." [26] Diğer bir Çin kaynağında ise: "İmparator Yi-tsung'un (Hsien-t'ung) 7. yılında (866) Kui-yi eyaletinin vâlisi Chang Yi-ch'iao, T'ang imparatoruna gönderdiği raporda Beşbalık'ta Uygurların lideri Böğüçün (Pu-ku-chün/Böğü Tekin) Koçu (Hsi-chou), Beşbalık (Pei-t'ing) Urumtay (Lun-t'ai) ve Ch'ing-chin (Bugünkü Doğu Türkistan'ın Manas ilçesi) ve bunun gibi çok sayıda şehirleri ele geçirdiğini yazdı" [27] denmektedir. Buradaki bilgide bir çelişki vardır. Bu çelişki "Beşbalık'taki Uygurların lideri Beşbalık'ı ele geçirdi" cümlesidir. Halbuki bir önceki kaynakta Böğü Tekin'in Beşbalık'tan Tibetlilere karşı hareket ettiğini, Tibetlilerin tehdidi altında bulunan Koçu (Turfan), Urumtay gibi şehirlerdeki Tibet tehlikesini tamamen ortadan kaldırdığı söylenmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Beşbalık ve Koçu bölgesi zaman zaman Tibetlilerin saldırısına uğramaktaydı.

Ancak, Tibetlilerin işgali altında değildi. Bu durumun böyle olduğu Çin kaynaklarının dışındaki yerli ve yabancı kaynaklarda da açıkça belirtilmektedir.

Burada izâh etmemiz gereken bir husus daha vardır. Günümüzde bir çok araştırmacı, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin kuruluşunu yukarıda bahsedildiği gibi Böğü Tekin'in bölgedeki Tibet tehlikesini ortadan kaldırdığı olaya bağlamaktadırlar. Fakat bize göre devletin kuruluşunu sadece bu olaya bağlamak yeterli değildir. Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin kuruluşunu sağlayan asıl sebep, Pan Tekin'in kurduğu Batı Uygur Devleti'nin iç kısmında başlayan huzursuzluklardır. Bilindiği gibi IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin batı kısmında İslamiyet'le beraber gelen Arap-Fars kültürü

ağırlığını hissettirmeye başlamıştı. Batı Uygur Devleti'nin ilk hükümdarı Pan Tekin'in (İslam kaynaklarına göre Bilge Köl Kadır Han) Dönemi'nde Türk ülkelerinden Şaş (Bugünkü Taşkent) bölgesinin İslamiyet'i kabul ettiği göz önünde bulundurulduğunda 860'lı yıllarda İslamiyet'in Türk ülkelerinin epeyce doğusuna doğru yayıldığında şüphe yoktur. Uygur Türkleri tarafından kurulan bu devlet, Arap-Fars kültürünü içinde bulunduran İslâm medeniyeti ile Hint ve Çin kültürünü barındıran Budizm medeniyetinin etkisi altında kalmıştır. Devletin başındaki hükümdarlar ilk başta atalarının dinine sadık kalarak İslamiyet'i temsil eden Samânilerle savaşmışlardır. Ancak gün geçtikçe genişleyen İslamlaşma faaliyeti, büyük kağanları yorgun düşürmüştür. Merkezde baş gösteren bu zaafiyet devletin bütünlüğünü tehlikeye sokmuştur.

Eski dinlerinde ısrar eden bir grup, büyük kağanlarına isyan ederek ayrılmak istemişlerdir. Koçu (İdikut) ve Beşbalık'ın beyi durumunda olan Böğü Tekin bu sebeplerden dolayı 866'da Tibetliler karşısında üstün başarı elde ettikten sonra daha da cesaretlenerek kendisini bölgenin tek hükümdarı olarak görmüştür. Bu tıpkı, Ali Tekin Oğullarının Maverâünnehir'i Samânilerden almasından sonra bölgede hak iddia ederek bağımsızlığını ilan etmesine benzeyen bir olaydır. Böğü Tekin'in büyük Kağan Pan Tekin'e isyan ederek ayrılışını, Japon Türkologlarından Moriyasu Takio İslâm coğrafyacılarının eserlerinde bulunan belgelerden yola çıkarak ilmi bir şekilde izah etmektedir. Ona göre, Böğü Tekin başkanlığındaki Beşbalık Uygurları başta Pan Tekin Kağanlığı'ndaki Batı Uygur Devleti'ne tâbi idi. Sonra 866'da Böğü Tekin isyan ederek Kağan olmuştur.[28] Moriyasu Takio burada Böğü Tekin'in Pan Tekin'in yerine değil Beşbalık'a hükümdar olduğunu kastetmektedir. Çinli Türkologlardan Keng Shih-min de Batı Uygur Kağanlığı'nın asıl dini inançtan dolayı bölündüğünü savunmaktadır.[29]

Böğü Tekin Beşbalık ve Koçu (Turfan)'daki Tibet tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra bölgedeki Uygurların desteği ile Karahanlılarda olduğu gibi iki merkezli hakimiyet kurmuştur. Koçu'yu (Turfan) kışlık başkent, Beşbalığı yazlık başkent

yapmıştır.[30] İslâm coğrafyacılarının eserlerinde ise Koçu “Cinankes” şeklinde kışlık başkent, Beşbalık “Pençkes” şeklinde kışlık başkent olarak gösterilmektedir.[31]

Koçu (İdikut) Uygur Devleti için Çin kaynaklarında “Kao-ch’ang Hui-ku-kuo” yanında “Hsi-chou Hui-ku-kuo” (Batı Aymak Uygur Devleti), “Pei-t’ing Hui-ku-kuo” (Beşbalık Uygur Devleti), “He-chou Hui-ku” (He-chou Uygurları) ve “Yi-tou’hu Hui-ku-kuo” (İdikut Uygur Devleti)[32] tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu devlete “Hsi-chou Hui-ku-kuo” (Batı Aymak Uygur Devleti) demesinin sebebi, 640’ta Koçu’nun Çinliler tarafından ele geçirilerek Çin’e bağlı bir eyalet haline getirilmesinden sonra isminin “Hsi-chou”ya (Batı Aymak) değiştirilmesindendir. “Yi-tou-hu Hui-ku-kou” (İdikut Uygur Devleti) tabirinin kullanılışındaki sebep ise, devletin kurulduğu bölgede eskiden beri sonradan Uygur boyları arasına katılan Basmillerin yoğun olarak yaşadığından ve onların başbuğuna “Kut sahibi” anlamını taşıyan “İdikut” denmesinden dolayıdır. “Beşbalık Uygur Devleti” denilmesinin sebebi, Beşbalık’ı yazlık başkent yapmalarından idi. Arap ve Fars kaynaklarında ise bu devlete ve bu devleti kuranlara “Tokuzguz”, “Tokuzoğuz” ve “Tuğuzğuz” denildiği bilinmektedir. Bunlardan başka, 1928-1930 yılları arasında bugünkü Turfan’da yapılan bir kazıda Eski Uygur yazısıyla yazılan yazma yadigarlıklar bulunmuştur. Bunlar o devirlerde Koçu’daki hükümet tarafından Manihaist tapınaklarına yazılan tebliğlerden ibaret olup, bu evrakların üzerine Çince “İdikut Ulug Uygur Devleti” (Ta-fu Hui-ku-kuo) yazılı mühür basılmıştır. Bundan dolayı bu devlete “İdikut Ulug Uygur Devleti” de denilmektedir. Bugünkü Turfan’da bulunan bir kısım Mani ve Buda dinine ait metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Koçu (Turfan) Uygurlarının hükümdarı, ilk zamanlarda, kendilerine “Kağan” veya “Han” demekten çekinmişlerdir.[33]

Çin kaynaklarında veya İslâm kaynaklarında, ve Turfan’da bulunan Türkçe yazma yadigarlıklarda Koçu (Turfan) Uygur Devleti’nin hükümdarlarının 866’dan 960’lı yıllarına kadar olan faaliyeti hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamaktadır. Faruk Sümer’in işaret ettiği gibi Koçu

(Turfan) ve Beşbalık'taki Uygurlar 866'da zayıf bir hakimiyete sahip olduktan sonra sürekli soydaşları olan batıdaki Karahanlıların saldırılarına uğrayıp toprak kaybetmişlerdir.[34] Koçu (İdikut) Uygur hükümdarlarının yaklaşıp bir asra kadar aktif faaliyette bulunmamasının bir diğer sebebi de, bize göre Pan Tekin'in kurduğu Batı Uygur Devleti'ne manen bağlı olmasındandır. Çünkü Batı Uygur Devleti hükümdarları Satuk Buğra Karahan Dönemi'ne kadar Budizm'e bağlı olmuşlardır. Satuk Buğra Karahan Dönemi'nden itibaren eski devletin batı kısmının tamamen İslamlaşmasından sonra Koçu'daki (Turfan) Uygurların hükümdarları atalarının dini olan Budizm ve Manihazm'ı müdafaa maksadıyla batıdaki Karahanlılardan tamamen kopmuş olması muhtemeldir. 960'lı yıllardan sonraki kaynaklarda Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarlarına "Kağan" denildiği görülmektedir. Meselâ: Çin'in Sung İmparatorluğu'nun yıllığında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarları hakkında 866'dan sonra ilk defa şöyle denilmektedir: "Ch'ien-te'nin 3. yılında (965) Koçu Uygur Kağanı, imparatora bir Budist elçi göndererek ona Budanın bir dişini hediye etti." [35] Bilindiği gibi 965 yılı Karahanlılar artık İslamiyet'i yaymak için cihada başlamışlardır. Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin batısındaki soydaşlarının Buda inancından umudunu kestikten sonra kendini müdafaa etmek için doğudaki Çin'i müttefik olarak görmeye başladığı muhakkaktır. Kazakistan İlimler Akademisi Uygurşınaslık Enstitüsü tarafından 1991'de Almaata'da neşredilen Uygurlar ve Batı Memleketlerindeki Diğer Türk Halklarını Kısaca Tarihi adlı eserde, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarlarının tıpkı Orhun'daki Uygur Devleti'nde olduğu gibi Yağlakarlardan olduğu bahsolunmaktadır. Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin Böğü Tekin'den sonraki hükümdarları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı Çin kaynaklarında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin Böğü'den sonraki hükümdarlar döneminde, hükümdarları namına Çin'deki Kuzey Sung İmparatorluğu'na ve Çin'in kuzeydoğusundaki Hıtay Devleti'ne giden elçiler ve tüccarlar hakkındaki bilgilere rastlanıyorsa da bu kaynaklarda hükümdarlarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak

Çin'in Sung İmparatorluğu Dönemi'ne ait bazı kaynaklarda, XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan bir Koçu (İdikut Uygur hükümdarının ismine rastlanmaktadır. Mesela, Sung Sülalesine Dair Mühim Vesikalardan Seçmeler adlı Çin kaynağının 197. bölümünün Küsen bahsinde İmparator T'ien-hsi'nin ilk yılı (1017) Haziran'da Hakan Cikay (Chih-hai) Chang Fu-yen aracılığı ile imparatora yeşim taşı, at ve kokulu eşyalar hediye etti"[36] denilmektedir. Yine aynı kaynaktan: "İmparator T'ien-hsi'nin 4. yılının (1020) 12. ayında Hakan Arslan Cikay elçi vasıtasıyla imparatora büyük kuyruklu beyaz koyun hediye verdi"[37] ve "İmparator T'ien-shen'in 2. yılının (1024) Nisanı'nda Hakan Cikay imparatora elçi göndererek, deve, at, yeşim taşı gibi kıymetli eşyalar hediye etti"[38] denilmektedir. Bu bilgilerden Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin 1017-1024 yılları arasındaki hükümdarının Cikay Kağan (Chih-hai-k'e-han) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Cikay Kağan'dan sonra 1127'ye kadar Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtında hangi hükümdarların oturduğuna dair bir bilgi henüz bulunamamıştır. 1127 yılında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtında "İl Kağan"[39] (He-li-k'e-han) unvanında bir hükümdarın oturduğunu yine bir Çin kaynağından öğrenmekteyiz. İl Kağan'dan üç sene sonra tahta Bilge Kağan'ın (Pi-chia k'e-han) geçtiği Çin kaynaklarının verdiği aşağıdaki bilgilerden öğrenilmektedir: "Hıtaç İmparatorluğu, 1124 yılında yıkıldıktan sonra Hıtaç Prensi Yallug Taş (Yeh-lü Ta-shih) Kök İnek, beyaz atları gök-yer ve ecdatları için kurban keserek batı seferine hazırlandı. Önce Koçu Uygur Kağanı Bilge'ye mektup gönderdi. Mektupta şöyle dendi. Bugün ben batıdaki Araplara (Karahanlılar kastedilmektedir) gitmek için hazırlanıyorum. Giderken ülkenizden geçeceğim, bundan dolayı benden şüphelenmemenizi istiyorum."[40] Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Bilge Kağan, mektubu aldıktan sonra Yallug Taş'ın ülkesinden geçmesine izin vermekle kalmayıp ona ve beraberindekilere üç gün boyunca ziyafet vermiştir. Ayrıca ona çok sayıda at, deve, inek ve koyun da vermiştir.[41] (Aslında bu yardımları yapmasının asıl sebebi soydaşı olan Karahanlılara olan düşmanlıktır. Bu hususa ileride ayrıca

değinecektir). Daha sonra Yallug Taş Türkistan'da Kara Hıtay Devleti'ni (1125-1211) kurduğunda Bilge Kağan Kara Hıtaylara bağlı olmak zorunda kalmıştır (1132).

Bilge Kağan'dan sonraki yarım yüzyıl içerisinde Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtına kimin geçtiği hususunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. XIII. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde Moğol Dönemi'ne ait kaynaklarda "İsen Timur" adında birinin Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtında bulunduğu dair bilgiye rastlanmaktadır. İsen Timur, 1209'da Moğollara rıza ile bağlı olan hükümdar Barçuk Art Tekin'in babası olduğu, onun iç işlerinde serbest olmak şartıyla Kara Hıtaylara bağlı olduğu yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.[42]

Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin İsen Timur'dan sonraki hükümdarı ise oğlu Barçuk Art Tekin'dir. Onun döneminde (1208-1235) Koçu (İdikut) Uygur Devleti, Moğolların egemenliği altına girmiştir. Yani 1209'da İdikut Barçuk Art Tekin, Moğolların hükümdarı Cengiz'e elçi göndererek onun hakimiyetini tanıdığını ve ona bağlı olmak istediğini iletir. 1211'de kendisi bizzat Karakurum'a gelip Cengiz ile görüşerek ona tabiliğini bildirir. Cengiz de onu beşinci oğlu olarak kabul eder ve kızı Altın Bike'yi ona Hatun olarak verir.[43] Fakat İdikut Barçuk Art Tekin Dönemi'nden sonra Koçu (İdikut) Uygur Devleti yavaş yavaş siyasî gücünü ve itibarını kaybetmeye başlamıştır. 1260'a kadar Büyük Moğol İmparatorluğu'na bağımlı kalan Koçu (İdikut) Uygur Devleti, 1260-1347 yılları arasında Çağatay Hanedanlığı'nın egemenliği altında kalmıştır. 1368 yılında Çin'de Moğolların kurduğu Yüan Sülalesi'nin yerine Ming Sülalesi (1368-1644) kurulmuştur. Ming Sülalesi'nin ilk yıllarında Uygur İdikutu Ho-shang'ın Ming Sülalesi'nin kurucusuna teslim olarak kısa bir dönem Ming Sülalesi'ne bağlı kalmıştır. XIII. yüzyıldan sonra bölgede İslamiyet'e girenlerin sayısının artmasıyla Budist Uygurların sayısı gittikçe azalmıştır. Böyle bir durumda Müslüman Doğu Çağatay Hükümdarı Hızır Han'ın (Salt 1389-1399) Koçu'yu (Turfan) zaptetmesiyle Koçu (İdikut) Uygur Devleti tarihe karışmıştır.

Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin IX-XI. yüzyıllardaki siyasî,

ekonomik ve kültürel durumu hakkındaki bilgiye Turfan'dan ve Beşbalık'tan bulunan Türkçe yazma yadigarlıkların dışında, Çin'in Sungnâme (Sung-shu) denilen kaynağında yer alan "Koçu (Kao-ch'ang) Tezkeresi"nde yani Kuzey Sung imparatoru tarafından 981'de Koçu'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-te'nin Seyahat Notları'nda tesadüf edilmektedir. Bu eserleri, bu devir Türk tarihini araştırmak açısından büyük önem taşımaktadır.

Budizm'in Koçu (İdikut) Uygurları Arasında Yayılması ve Gelişmesi

Budizm, genel anlamıyla insanlar tarafından keşfedilen inanç şeklindeki ideolojik kültür unsurlarından biridir. O, semavi bir vahiy değil, aksine insanların umut ve arzularına tasavvuf yoluyla erme çabasının sonucudur.

Buda dininin, M.Ö. 560-480 yılları arasında yaşayan eski Hindistan'ın kuzeydoğusundaki (şimdiki Nepal toprakları içinde) Kaplavastu ismindeki küçük bir devletin prensi Siddhartaha Gavgama tarafından keşfedildiği bilinmektedir.[44] Siddhartaha Gavgama 40 sene Buda dinini yaydıktan sonra 80 yaşında ölmüştür. Ona, hayatı boyunca ormanda gizlice ibadetle meşgul olan yaşlı derviş Gautama (Ch'iao-to-mo) "Sakyamoni" lakabını vermiştir.[45] Bundan itibaren o hep kendi ismiyle değil lakabıyla anılmaya başlamıştır.

Budizm "Dört Satya" (Ssu-sheng-ti) denilen dört hakikati temel almakta olup bunlar: Çile (Duhkh satya), sebep (Samudhasatya), yol (Margasatya) ve sonuçtan (Nirodhasatya) ibarettir. Bunlar aynı zamanda, Budizm'in Hinayana (Küçük Kölüngü/Hsiao-ch'eng-chiao) mezhebinin de temel prensipleri idi. Zamanla diğer dinlerde olduğu gibi Buda dininde de mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hinayana mezhebine muhalif olarak Mahayana (Büyük Kölünggü/Ta-ch'eng-chiao) mezhebi ortaya çıkmıştır.

Hinayana mezhebi ile Mahayana mezhebinin arasındaki farklara bakılacak olursa: İlk farkı, Hinayana mezhebinin Sakyamoni'yi gerçek din ustası, tamamen karanlığa karşı uyanan mükemmel bir Budist olarak bilirler. Mahayana mezhebindekiler ise,

Sakyamoni'yi "insanlıktan üstün bir varlık, o gerçi akıllı ve kabiliyeti üstün bir ilah olsa da tek değildir. Onun dışında yine âlemde sayısız Buda ilahları vardır. Amitaba (A-mi-t'o-fo), Bhaşacyagura (veya Eczacı Buda İlahi/Yao-shih-fo), Dipamkara (veya Işıkcı Buda ilahi/Jan-teng-fo) ve Maytri (Mi-lei-fo) vb. bütün alemin sahipleridir, en yüce Buda ilahi ise insanlara gerçek doğru yolu göstermek için dünyamıza gelen Tathagata'dır (Ju-lai-fo) ki, o Sakyamonin ta kendisidir" görüşünü savunur. İkinci farkı, Hinayana mezhebindekiler, insanlara Budalık makamına erip dünyanın çilelerinden kurtulmayı teşvik ederler. Mahayana mezhebindekiler ise insanların Buthisatva ruhuna sınıksız sarılmasını isterler. Onlara göre Buthisatva, bütün yaratıkları çileler denizinden kurtarmak isteyen ve uyananları temsil eder. Üçüncü fark, Hinayana mezhebindekiler; "Dünyada değişmeyecek hiçbir subjektif olan şey yoktur. Fakat objektif olan dünya her zaman mevcuttur" görüşünü savunurlar. Mahayana mezhebindekiler ise: "İster subjektif olsun, ister objektif olsun her ikisi boştur" görüşünü savunurlar. Dördüncü farkı, Hinayana mezhebindekiler insanlara: "Men etmek (dünya işlerini bırakmak), istikamette oturmak (günahları yıkamak) ve zikretmek" gibi üç işi yapmaya teşvik eder. Mahayana mezhebindekiler ise insanları: "Hayır yapmak, farzları yapmak, sabretmek, fedakarlık yapmak, doğruya yönelmek ve tasavvuf etmek" gibi altı işi yapmaya çağırırlar. Buda dininin mukaddes kitabına "Nom" denilmekte olup, bu üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısma, "Sutra" denir. Rivayetlere göre Sutra'da Sakyamoni'nin bizzat kendinin söyledikleri yer almıştır. İkinci kısma, "Abhdarma" veya "Şastra" denir. Bu kısımda Sakyamoni'nin sözlerinin izâhi yer almıştır. Üçüncü kısma da "Vinaya" denir. Bu kısımda Budistlerin riayet etmesi gereken hususlar anlatılmıştır.[46] Buda dini Sakyamoni vefat ettikten 500-600 yıl sonra Hindistan'dan başka ülkelere yayılmaya başlamıştır. İlk olarak Hindistan'ın komşusu olan Keşmir ve Gandara (Şimdiki Pakistan'ın kuzeybatısındaki Pişavar bölgesi) bölgelerine, buradan bugünkü Doğu Türkistan'ın Hotan, Sulı (Kaşgar) Kusen (Kuçar) ve Koçu (Turfan) bölgelerine yayıldığı görülmektedir.

Koçu (Turfan) bölgesine Budizm'in ne zaman yayıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat M.S. 382'de Koçu'daki Ön Kanglılar Hanlığı'nın Hanı Midi'nin (Mi-ti) Çin'deki Doğu-Chin Sülalesi'ni Hanı Yao-ti'ye "Mahana Paramita Sutrası"nı hediye ettiği, Komira Bahadira adında birinin Devleti'n (Ön Kanglılar Hanlığı'nın) en büyük Buda rahibi olduğu ve şimdiki Çin'in Chang-yi şehrini merkez edinerek bir beylik kuran Hunların soyundan olan Çurci Monsun'un (Chü-ch'ü-meng-sun) aşiretinden Ön Kanglılar Hanlığı'na han olan Encu'nun saltanat döneminde (An-chou 443-450) Koçu'da (Turfan) Budizm mimarcılığının çok geliştiği bilinmektedir.[47]

Koçu (Turfan) Bölgesi V. yüzyılın ortalarında Juan-juanların istilasına uğradığında, onlar da Juan-juanlar da Budizm'e inandıkları için Koçu'da (Turfan) Budizm'in gelişmesine mani olmamışlardır. A. Grünwedel'in 1902 yılında Turfan'dan bulduğu bir Buda metnine göre bu dönemde Hui-sung adında bir Hinayana mezhebinden olan büyük rahip, çağın büyük Buda âlimlerinden Hui-yung'a Budizm'in meşhur eserlerinden Altun Yaruk'u kopya ettirmiştir.[48]

618 yılında Koçu Beyliği'nin tahtına Çurvıntay oturmuştur. Çinli rahip Hsuan-tsang, İvirgul'a (bugünkü Doğu Türkistan'ın Kumul şehri) geldiğinde kendisine bağlı olan İvirgul'un beyini Hsuan-tsang'ı karşılamayı emrettiği Hsuan-tsang'ın seyahatnamesinden anlaşıyor. 640'ta Koçu (Turfan) Beyliği T'ang İmparatorluğu tarafından istila edilerek Koçu (Turfan) ismi Çinlilerce Hsi-chou (Batı Aymak) olarak değiştirilmiş ve buraya Koçu'yu (Turfan) istila eden Çinli komutan Hou Chün-chi'nin oğlu Chih-sheng'i bölgeye sol kanat ordu komutanı olarak atamıştır. Bu sıralarda Çin'de de Budizm gelişmekte olduğundan Koçu'daki (Turfan) Budistlere herhangi bir zarar verilmemiştir. T'ang istilasını döneminde, Koçu'da Hsuan-hsiang adında meşhur bir Buda âliminin yaşadığı da bilinmektedir.

II. Kök Türk (Göktürk) Devleti kurulduktan sonra, Kök Türk ordusunun batı kanadı başarılı seferler ile Koçu (Turfan) Bölgesini T'ang İmparatorluğu'nun elinden geri almıştır. Bu devirde, Budizm'in bölgedeki Uygur Türk Budistleri tarafından geliştirildiği Turfan'da bulunan Kök Türkçe Buda metinlerinden

anlaşılmaktadır.

II. Kök-Türk Devleti'nden sonra Ötüken'de Orhun Uygur Devleti kuruldu. Orhun Uygur Devleti Dönemi'nde Koçu (Turfan) Bölgesi Uygur Devleti'nin bir vilayeti olarak yönetildiğinden bahsedilmişti. Uygurlar Dönemi'nde, özellikle Tengride Bulmuş İl Etmiş Alp Külüg Bilge Kağan (Bögü Kağan) Dönemi'nde (759-779) Orhun'daki Uygurlar arasında Manihaizm yayılmaya başlamıştı. Fakat Manihaizm'in yayılması Budizm'in gelişmesine mani olmamıştır. Amerikalı bilim adamı T. F. Carter'in işaret ettiği üzere, Orhun'daki Uygurlar batıya göç etmeden önce, Türkistan'daki Uygurlar arasında Buda, Mani ve Nisturiyanizm dini yayılmış vaziyette idi.[49]

Orhun'daki Uygurlar arasında 763 yılından itibaren Manihaizm'in yayılmaya başladığı yukarıda bahsedilmişti. Fakat burada Manihaizm'den önce hangi din vardı sorusu aklımıza gelmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Orhun'daki Uygurlar arasında Budizm belli ölçüde yayılmış durumda idi. T'ang yıllıklarından Eski T'angnâme'de: "Uygurların başbuğu Sukun Erkin (Shih-chien-ai-chin) öldükten sonra yerine oğlu P'u-sa geçti"[50] denilmektedir. P'u-sa'nın babasının yerine Tuğla Nehri kıyısındaki Uygurların başkanı olduğuna dair belge Yeni T'angnâme ve Halkı Yönetmenin Faydalı Örnekleri adlı Çin kaynaklarında da bulunmaktadır.[51] Burada Uygur başbuğu olarak geçen olan "P'u-sa" isminin, Buda dinindeki kurtarıcı ilah "Butsat-va"dan kaynaklandığını söylemek mümkündür.[52] Bahaeddin Ögel'e göre de Uygurlarda Buda dininin etkisini göstermesi bakımından bu Uygur lideri, ayrı bir öneme sahiptir.[53] Bunun yanında Orhun Uygur Kağanlığı Dönemi'ne ait Karabalgasun yazıtındaki şu ifadeler Orhun'daki Uygurlar arasında da Budizm'in geniş ölçüde yayıldığını göstermek için kafidir: "...Eskiden pek cahil olduklarından şeytanı, Buda olarak tanıyorlardı. Şimdi hakikati anladılar... Kağan Manihaist âlimlere hitaben şöyle diyordu: Mademki hakikate döndünüz öyleyse kazılmış şeytan heykellerini ve resim edilmiş şeytan tablolarını hep kırınız ve yırtınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz!"[54] Bu yazıttaki ifadelerden çok açık bir şekilde anlaşılabacağı gibi Orhun'daki Uygurlar Tanrı

Dağlarının eteklerinde yaşamakta olan Uygurlar gibi Buda inancında idiler. Sonra 762 yılında, Bögü Kağan'ın Çin seferinde Manihaizm'i kabulüyle Uygurlar, eski dinleri Buda inancından vazgeçerek Mani dinini kabule bizzat Kağan tarafından teşvik edilmiştir. Ancak, Orhun'daki Uygurların hepsinin Buda dininden Mani dinine geçtiği söylenemez. Mani dinini, ancak Soğdların etkisi altında kalan üst düzey bürokratlardan bir kısmı benimsemişlerdir. Buda dinine inanan halk inançlarını muhafaza etmişlerdir. Soğdlu tüccarların ağır etkisi altında kalan Bögü Kağan'ın 779'da başveziri Tun Baga Tarkan tarafından yakın adamlarıyla öldürülmesine bakılırsa Manihaizm'in Orhun'daki Uygur toplumu arasında pek etkili olduğu söylenemez.

Bilindiği gibi o sıralarda Tanrı Dağlarının doğu eteklerinde Budizm bir hayli gelişmiş durumda idi. Dolayısıyla bu dinin bu bölgede eski zamanlardan beri yaşayan Uygurları etkilemesi doğaldır. Gerçekten öyle de olmuştur.[55] Mesela, XX. yüzyılın başlarında Turfan ve Beşbalık bölgelerinde bulunan Eski Uygur alfabesiyle yazılmış Buda Nom parçalarının bir kısmının Orhun'daki Uygurların göçünden önce yani en geç IX. yüzyılın başlarında Beşbalık'taki Uygur Budistler tarafından tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

IX. yüzyılın ortalarında Uygurların tarihinde büyük değişiklikler olmuştur. 840'ta Orhun'daki Uygur Devleti yıkılarak Uygur kabilelerinin büyük çoğunluğu batıya göç etmiştir. Uygur Devleti'nin ağırlık merkezi tedricen güneybatıda tamamıyla Tarım Havzası çevrelerine taşınmıştır. Bögü Tekin başkanlığında Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerine yerleşen bir grup Uygur kabilesi orada eskiden beri yaşamakta olan soydaşlarının da desteği ile iki büyük kervan yolunun kesişme noktasını teşkil eden Koçu'yu (Turfan) kışlık başkent yaparak yukarıda bahsedildiği üzere "Koçu (İdikut) Uygur Devleti"ni kurmuşlardır. Devletin kurulduğu bu coğrafyada meşhur Türkolog L. Rasonyi'nin de işaret ettiği gibi çok sayıda Buda dinine bağlı Türk kabileleri yaşamakta idi. Budizm'in ve Gandhara medeniyetinin merkezi olan Kara Şehir, Kuça, Kaşgar, Yarkend ve Hotan bölgeleri bu cümledendir.[56]

Mani dini de bölgede Buda dini kadar etkili olmasa da bir grup insan tarafından yaşatılmakta idi. Orhun'dan göç eden Uygurların çoğu Mani dininin etkisi altında olduğu için onların gelmesiyle ilk zamanla Koçu (Turfan) Uygurları arasında Manihaizm neredeyse Budizm'le aynı derecede rağbet görmüştür. Zira, Mani dini, eski Şaman, Buda ve Hristiyan dininin ortak prensiplerinin imtizacından oluşan bir din olmasıyla savunduğu görüşler ile Buda dininin temel prensipleri arasında büyük çatışma yoktu. Bu iki din birkaç yönden birbirine benzemekte idi. Meselâ: İslâm dini ile Buda dini arasında yaşanan çatışmalar ve İslam dini ile Hristiyan dini arasında yaşanan rekabet gibi kanlı mücadele Mani dini ile Buda dini arasında vaki olmamıştır. Dolayısıyla Orhun'dan gelen Manihaistler, Koçu (Turfan) bölgesine gelip yerleştikten sonra bu iki din arasında hiçbir şekilde çatışma yaşanmamıştır. Aksine Manihaizm gün geçtikçe yerini Budizm'e bırakmıştır. Fakat tamamen ortadan kalkmamıştır. Budizm'le kardeş din olarak belli bir müddet Koçu (Turfan) Uygurları arasında yaşatılmıştır.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Orhun'daki Uygurlar Koçu (Turfan) bölgesine göç edip geldikten sonraki 10 ile 20 yıl zarfında Koçu (Turfan) Uygurlarının üst tabakası arasında Manihaizm yerini muhafaza etmiştir. Daha sonra yavaş yavaş Budizm'in etkisi altına girmiştir. Bunun dışında belli kesim de Nastiruyanizm'i benimsemiştir.[57]

Rus Türkologlarından S.G.Klyaştornıy, Batı Bölgesindeki (Türkistan) Türkçe Konuşan Halkların Tarihi adlı eserinde konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Kağan, üst düzey bürokratlar ve onların yakın çevresindekiler Manihaist idiler. Koçu hükümdarının sarayı önünde her gün 300-400 civarında Manihaist toplanarak Mani dinine ait eserleri yüksek sesle okurlardı." [58] İslâm coğrafya eserlerinden Zeyn el-Âhbar'da da Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Mani, Buda ve Hristiyan dinlerinin aynı zamanda bulunduğunu kanıtlayan şu bilgilere rastlanmaktadır: "Koca (Kuça) Çin hududunda [59] büyük bir şehirdir. Burası Tuğuzguzlarındır. Bu şehirde 16 bahâr (Buda tapınağı) vardır.

Bunların dini Şemeniyye (Budizm)'dir. Bu şehirde, biri şehrin içinde, diğeri dışında olmak üzere Hristiyanlara ait iki kilise bulunur.”[60]

Görüldüğü gibi Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde birkaç büyük din beraber yaşamıştır. IX. yüzyılın sonlarına doğru Buda dini devletin en büyük dini konumuna gelmiştir.

Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Budizm'in ne zamandan itibaren yayıldığına dair bilim adamların tarafından muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazı bilim adamları, Çin'in Sungnâme (Sung-shu) adlı kaynağının “Koçu Tezkeresi”ndeki (Kao-ch'ang-chuan) notlara göre, yani Sung İmparatoru Ch'ien-te'nin 3. yılının (965) II. ayında Koçu (Turfan) hükümdarının rahip Fa-yüan aracılığı ile Sung imparatoruna bir fil dişi hediye etmesinden[61] itibaren geliştiğini ve birinci din konumuna geldiğini iddia etmektedirler. Eğer bu görüş kabul edilecek olursa Koçu (Turfan) da Budizm X. yüzyılın ikinci yarısında yayılmış oluyor. Fakat bu görüşü kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, T'ang İmparatorluğu'nun sonu ve T'ang Dönemi'nden sonra başlayan Beş Krallık Dönemi'nde (907-960) Çin'in iç kısmında asayiş sağlanamamıştı. Kavgalar devam ettiği için Çinlilerin ülkesinin batısında yani Türkistan bölgesinde olup bitenleri takip etme şansı olmamıştır. Üstelik Çinlilerin Türkistan'daki devletlerle ticari ve siyasi ilişkileri sürdürmesini Hışi Koridoru'nun kontrolünü ellerine geçiren Tangutlar, Tibetliler ve Çin imparatoruna isyan eden Çinli askerler tarafından kurulan bir devletçiğin imparatoru[62] engellemiştir. Bundan dolayıdır ki Çin'in Beş Krallık Dönemi'ne ait kaynaklarında neredeyse Koçu (Turfan) Uygurları ve Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Uygurlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Hal böyleyken Koçu (Turfan) Uygurlarının Buda inancı hakkında bilgi vermesi de mümkün değildir. Dolayısıyla sadece 965 yılındaki bu bilgiye dayanarak Koçu (Turfan) Uygurlarının arasında Budizm'in gelişme sürecini X. yüzyılın 60'lı yıllarından başlatmak doğru değildir. Bu sebepten Çin'in Yeni Beşdevir Tarihi (Hsin-wu-tai-shih) adlı kaynağının “Uygurlar Tezkeresi”nde: “Bir kısım Uygur kabileleri batıya doğru göç edip Tibetlilere tâbi oldular. Tibetliler, onları Kan-chou'ya

yerleştirdi. Sonraki Liang Hanedanlığı'nın (907-923) hanı, T'ai-tsu Ch'ien-hua'nın ilk yılında (911). Kan-chou Uygur Kağanlığı'ndan gelen Uygur rahiplerinden Ning Lu-yi, Li Ssu-yi ve Yen-chien gibilere Budist giysisi hediye etti.”[63] denmektedir. Bu bilgiden Kan-chou Uygurları arasında Budizm'in, en geç olsa olsa IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başlarında geliştiği ve bundan dolayı Kağanın Budist rahipleri elçi sıfatında Çin'e gönderdiği bilinmektedir. Halbuki Koçu (Turfan) Uygurları arasında Budizm'in Kan-chou Uygurlarından daha erken geliştiği bilinmektedir. Bu sebeple Koçu (Turfan) Bölgesinde Budizm'in geliştiğini 965 yılından itibaren kabul etmek mümkün değildir.

“Koçu'daki Ch'i Aşiretinin Tezkeresi”nde: “Kuu (İdikut) Uygur Devleti'nin bir kağanına ait Tanrıların kut verdiği dördüncü İdikut Hanı'nın Mhr şeklinde yazılmış bir mühür vardır. Bu T'ang imparatorunun Koçu (Turfan) Uygurlarına hediye ettiği mühürdür. Buradaki Tanrıların Kut verdiği cümlesinden o zamandaki Koçu hükümdarının Manihaist değil koyu bir Budist olduğu anlaşılır.”[64] şeklinde bir bilgiye rastlanmaktadır. Burada, görüldüğü gibi, “Koçu Kağanı” ismi geçmektedir. Öyleyse bu bilgi 866'da Koçu (Turfan Uygur Devleti kurulduktan sonraki devre ait olmalıdır. Muhtemelen T'ang imparatorunun, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarına hediye ettiği bu mühür T'ang İmparatorluğu'nun yıkılışından önce yanı 907 yılından önce hediye edilmiştir. Bu bilgi de bize Budizm'in, Koçu (Turfan) Uygur Devleti'nde en geç IX. yüzyılın 80'li yıllarında devletin birinci dini konumuna geldiğini ispat etmektedir.

XX. yüzyılın başlarında Turfan ve Beşbalık bölgelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkan Buda metinlerinin birçoğunun IX. yüzyılda Uygurcaya tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bir dinin bir toplum tarafından kabul edilerek, benimsenmesi ve inandığı dinin kutsal kitaplarını kendi diline tercüme edecek seviyeye gelmesi için bir süreç gerekmektedir. Eğer iddia edildiği gibi Budizm'i Koçu (Turfan) Uygurları arasında X. yüzyılın 60'lı yıllardan sonra gelişmiştir denilirse o zaman IX. yüzyılda Uygurcaya tercüme edilen Buda

eserleri nasıl yapılabilir? Dolayısıyla, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Budizm, X. yüzyılın ortasından sonra değil IX. yüzyılın ikinci yarısında intişar ederek birinci din konumuna gelmiştir demek daha uygun olacaktır.

Burada şu da belirtmelidir ki Koçu (Turfan) Uygurları arasında Budizm'in gelişmesi, zaman zaman Müslüman Karahanlılar tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Özellikle Satuk Buğra Karahan'ın oğlu Baytaş (Süleyman) Arslanhan Dönemi'nden (956-971) Doğu Karahanlıların ilk hükümdarı Süleyman Arslanhan Dönemi'ne (1041/42-1056/57) kadar Karahanlılar, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'ni sürekli tehdit altında tutmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Budizm medeniyetinin duraklamadan geliştiğini ve dünya çapında ünlü birçok Buda âliminin ve onlara ait eserlerinin, günümüze kadar gelen buluntulardan öğreniyoruz. Koçu (İdikut) Uygur Devleti ister, kuruluş tarihinden Moğol Dönemi'ne kadar olan (1209) üç buçuk asırlık zaman içerisinde olsun, isterse Barçuk Art Tekin'in Moğollara bağlı olarak yarı bağımsız şekilde hakimiyetini sürdürdüğü dönemden Hızır Hoca tarafından tamamen ortadan kaldırılışına kadar olan zaman (1209-1396) içerisinde olsun dünyaca meşhur Budizm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olma şansını kaybetmemiştir. Bu uzun zaman içerisinde Tata Tonga, Kara İnanç, Tolaçı, Mangu Tekin, Kaşı, Yollın Timur, Bilge Timur, An-tsang, Ordu Tekin, İl Timur, Calunadaş, Laçın, Çıday Sali, Bannu, Kut Durmuş, Alyan Timur, Sıvinç Kaya, İl Buğa, Salabat, Lien, Hs-san, Moyun Boğa, Moyun Yanggi, Abrınçor Tekin, Asığ Tutung, Çuya Tu tung, Kalım Kayış, Kiki, Singku Seli Tutung gibi meşhur Buda âlimleri yetişmiştir.[65]

Yukarıdaki Buda âlimleri tarafından yazılan veya tercüme edilen Eski Uygur alfabesinde yazılmış Buda eserleri, Koçu (İdikut)) Uygur Devleti'nde Budizm'in ortaya çıkışı ve gelişmesini araştırmak açısından oldukça önemlidir. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Uygurca Buda eserleri çok azdır. Ancak başta Turfan olmak üzere Beşbalık (bugünkü Cim hisar ilçesi) Kumul, Karaşehir, Kuça ve T'ung-huang bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Buda eserinin

parçaları bulunmuştur. Bunların başında Sekiz Yügmek, Altun Yaruk, Saddarma Pundarika Sutrasi (Kerametli Nilüfer Nomu), Buda Vatamsaka Mahava Ipulya Sutrasi (Samanta Badra'nın İrade ve Dilek Nomu), Maytırsımt (Bir drama piyesidir), Büyük T'ang İmparatorluğu Dönemindeki Buda Nomlarının Büyük Üstadı Butsatva'nın Tezkeresi (Eserin bir kısmı bugün Pekin kütüphanesi'nde, diğer bir kısmı Paris Guimet Müzesi'nde saklanmaktadır), Abdarma Kosaşastıra İzâhları (Eser şimdi Büyük Britanya Müzesi'nde bulunmaktadır.), İki Tekinin Hikâyesi (şimdi Paris Millî Kütüphanesi'nde saklanmaktadır), Amita Yur Dyana Sutrasi (veya Amita Yur Dyana Nomu), Büyük Beyaz Şemsiyeli Genel İdareci Diranı Sutrasi (Sovyetler Birliği İlimler Akademisinin Raporlar Toplamı B Nüshasının 88-94 sayfalarında Malov tarafından yayımlanmıştır), Amitaba Sutrasi (şimdi Pekin Kütüphanesi'ndedir), Bilgili ve Bilgisizlik Sutrasi (şimdi Pekin Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir) ve Çinli Rahip Hsuan-tsang'ın Tercüme-i Hâli (Bu eser toplam 756 sayfa olup, 496 sayfası bugün Pekin Kütüphanesi'nde, diğer sayfaları Paris Guimet Müzesi'nde ve bugünkü Rusya'nın Petersburg şehrindeki Şarkşinaslık Enstitüsü'ndedir) gibi meşhur Buda eserleri gelmektedir. Bu eserlerin bir kısmı bugün muhtelif ülkelerde tercüme edilerek yayımlanmıştır.

XX. yüzyılın başlarında bulunan bu eserlerden Koçu (İdikut) Uygur Devleti kuruluşundan önce Buda dininin yayılma ve gelişme durumu ile Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin kuruluşundan sonraki Buda dininin gelişme durumu açıkça görölmektedir. Çinli rahip Hsuan-tsang'ın Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin kuruluşundan iki asır önceki Küsen (Kuça) bölgesinin dini durumu hakkında verdiği bilgilere göre: "Küsen'de Buda tapınaklarından birkaç yüz tane, rahiplerden 5 binden fazla varmış. Onlar, Budizm'in ilk mezhebi Hinayana mezhebinden imiş. Budistler Hindistan'dan gelen Buda Nomlarındaki temel prensiplerine göre hareket ediyorlarmış. Buda tapınaklarındaki putlar, güya insan eliyle değil öyle gökten inmiş gibi noksansız imiş. Tapınaklardaki rahipler, o kadar kibar ve iyi kalpliymiş ki sanki meleklermiş. Şehrin batı kalesinin

dışındaki yolun iki tarafında yüksekliği 2.70 cm civarında olan Buda heykelleri sıralanmış. Bu heykellerin önünde beş yılda bir defa bütün Budistler toplanarak merasim yaparlarmış. Kağandan normal vatandaşa kadar bütün insanlar bu merasime işlerini bırakarak katılıyorlarmış. Gelenler, yemeyi ve içmeyi unutarak Burhanların (Buda dinini anlatan vaizler) vazı nasihatlerini dinlerlermiş. Bu şehrin tapınaklarındaki putlar altın, gümüş, ince ve kıymetli ipek kumaşlarla süslenerek at arabalarına konarak caddelerde dolaştırılıyormuş. Buna put seyrisi derlermiş. Bu faaliyete binlerce araba katılıyorlarmış.”[66] Buradaki bilgilerden Koçu (İdikut) Uygur Devleti kuruluşundan önce bölgede yaşayan Uygurların ve diğer Türk kabilelerinin ağırlıklı olarak Buda dininin Hinayana mezhebine bağlandığı öğrenilmektedir.

Buda dini ve sanatı ile ilgili çalışmaları ile ün kazanan Uygur Türk bilimadamı Abdişükür Muhammed Emin’e göre Koçu (İdikut) Uygur Devleti kurulduktan sonra devletin batı sınırındaki Küsen’den (Kuça) doğu sınırındaki Kan-chou’ya kadar bütün Uygurlar arasında ağırlıklı olarak Budizm’in Mahayana mezhebi tutulmuştur. Bu devletin eski hudutları içerisindeki Kumtora, Karaşehir’deki Han-Hora Dağı’ndaki Buda heykelleri ve Buda tapınaklarındaki sanat eserleri bunu ispat etmiştir.[67]

981 ile 984 tarihleri arasında Turfan ile Beşbalık’ı ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te Koçu (İdikut) Uygur Devleti’nin X. yüzyıldaki dini durumu hakkında kıymetli bilgileri vermektedir. Ona göre: “Koçu’daki Uygurların çoğu Buda dinine inanırlardı. 50’den fazla Buda tapınağı vardı. Budist Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Toplandıktan sonra da Buda mabetlerine giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında çokları atlara binerler, her gördükleri şeye ok ve mızraklar atarlardı. Bu hareketleri ile de kötü ruhları defettiklerine inanırlardı.”[68] Görüldüğü gibi burada Uygurlar, Buda dinince uygun görülmeyen faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Buradan anlaşıyor ki, Uygurlar eski Türk inançlarına olduğu kadar, çok eskiden denedikleri Mani ve Zerdüştlük yani Şaman inançlarına karşı olan saygılarını da

henüz yitirmemişlerdir.

Çin elçisi Wang Yen-te yine seyahatnamesinde: “Uygurlar senede iki defa yeryüzü için kurban keserlerdi ve kış mevsimini de törenle kutlardı. Kötü ruhları uzaklaştırmak için altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları, birbirine serperlerdi” demektedir. Yere kurban kesme ve kış mevsimini korku ile kutlama ve su serperek kötü ruhlardan temizlenme gibi adetler, eski Türk inançlarına da uymaktadırlar. Bu törenler günümüzdeki Şamanizm’de de vardır. Çinli elçi Buda dininin kurallarını çok iyi bilen biri idi. Eğer bu hareketler ve törenler Buda dininin normal faaliyetlerinden olsaydı Wang Yen- te Seyahatnamesi’nde bunları yazmaya lüzum bile görmeyecekti.[69] Bunların yanında Wang Yen-te Buda dininde tamamen yasaklanan bir hareketi, “Koçu”’daki (Turfan) Uygurların zenginlerin at eti, geri kalanların ise koyun ve yabani kaz eti yedikleri”[70] olayını da anlatmaktadır. Bu bize bir taraftan Uygurların eski atlı göçebe ananelerini şehirleştikten ve Budizm’e inandıktan sonra da unutmadıklarını gösteriyorsa da diğer taraftan Buda dininin yalnızca, kendi işlerine gelen ve adetlerine uyan taraflarını aldıklarını göstermektedir.

Kısacası, Budizm, Koçu (İdikut) Uygur Devleti’ne tâbi olan Küsen (Kuça), Kingit (Karaşehir), Koçu (Turfan) ve İvirgul (Kumul) gibi merkezlerde M.S. IV. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar yayılarak, gelişmiş ve sonunda yok olmuştur. Bu tarihi süreçte Budizm medeniyetinde çok önemli yer tutan meşhur eserler ortaya çıkarılmışsa da bu bölgelerde eskiden beri yaşayan ve hâlâ da yaşamakta olan Uygur Türklerinin ortak dini olamamıştır. X-XI. yüzyıllarda soydaşları Müslüman Karahanlıların darbelerini ucuz atlatmışsa da batıdan gelen güçlü İslam rüzgarına fazla dayanamamıştır. XIV. yüzyılın sonlarında tamamen İslamlaşan Doğu Çağatay Hanlığı’nın hükümdarı, Hızır Hoca’nın Müslüman ordusu Budizm ve diğer gayri İslam dinindeki topluluklara ağır darbeler indirmiştir. Budizm’in etkisi altındaki halkın hemen hemen hepsi batıl inançları bırakıp İslamiyet’e geçtiler. Böylece, Karahanlıların gerçekleştiremediği bütün Uygurları İslamiyet

çatısı altında birleştirme arzusu, Müslüman Çağataylılar tarafından gerçekleştirilmiştir. XV. yüzyılın başında Çin kültürü etkisi altında kalan Kan-chou bölgesindeki Uygurlar (Sarı Uygurlar) hariç Türkistan coğrafyasında yaşayan bütün Uygurlar İslamiyet'e geçmişlerdir.

Dr. Varis ABDURRAHMAN,
Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 2 Sayfa: 238-248

Dipnotlar:

- [1] A. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, İstanbul, 1934.
- [2] Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk (B. Atalay, Ankara, 1992 a.g.e., C. III, s. 219.
- [3] Feng Ch'eng-ch'ün, Batı Bölgesi Yer Namları (Hsi-yü-ti-ming), Pekin, 1982. s. 77.
- [4] A. von, LeCog, Auf Hellas Spuren In Ostturkistan (Berichte Und Abenten Turfan- Expedition), Leipzig, 1926 s. 27-40. Ayrıca bkz. Liu Yi-t'ang, Uygur Tarih Araştırmaları (Çince), T'ai-pei, 1975 s. 168-169.
- [5] Hu-Chi, Li Hsiao-ts'ung, Juny Hsin-chiang, Turfan (Çince), 1975, s. 26.
- [6] Fan-yeh, Ssu Ma-piao, Sonraki Hannâme (Yayına Hız. Xinjiang Üniversitesi. Orta Asya Kültürünü Araştırma Enstitüsü), Urumçi, 1996. s. 551-552.
- [7] Abdulkerim Rahman, "Divanü Lûgat-it Türk'deki Bazı Yer İsimlerinin Etnografisi Hakkında", Xinjian Sosyal Bilimler Minberi, Urumçi, 2000, s. 173.
- [8] O Yang-hsiu, Yeni Tangname (Hsin T'ang-shu) Pekin, 1975, s. 6130-6131.
- [9] Liu-hsü; Eski T'angname (Chiu T'ang-shu), Pekin 1975, s. 4521.
- [10] Lin-kan, Kao Tzu-hou; Eski Uygurların Tarihi (Uygur Türkçe, Çev. Ablet Nurdun), Urumçi, 2000, s. 150-162.
- [11] Wang Hsiao-fu, "Uygurların Batıya Göçüşünden Karahanlılar Devleti'ne Kadar" (Çince), Kuzey-Batı Milletler Mecmuası, 1984

S. 2 s. 99.

[12] A. M. Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa (Çev.: Mürsel Öztürk) Ankara, 1998 a.g.e., s. 106.

[13] Ebû'l-Gazi Bahadırhan, Şecere-i Türk (Yayına Hazr: Muhtar Muhammed); Miras (Mecmua) 1999. S. I., s. 44.

[14] Wang Hsia-fu, a.g.m., gösterilen yer.

[15] A. V. Gabain, "Kara Koçu Uygur Hanlığı (850-1250)", Xinjiang Üniversitesi Sosyal İlmi Dergisi, 1980, s. 3, s. 52.

[16] S. G. Klyaştorıy, Rus Seyahatçıları'nın Gözünde Doğu Türkistan, Almaata, 1988, s. 34-38.

[17] Ch'ian Po-ch'üan, "Uygurların Batıya Göçü ve An-hsi Uygur Kağanlığı", Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1984 s. 2, s. 111.

[18] Yukarıdaki eser, s. 112.

[19] V. Minorsky, Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs, Bruxelles 1948. Ayrıca Bkz. Ch'ien Po-ch'üan, a.g.m., Gösterilen yer.

[20] A. G. Malyavkin, IX-XII. Yüzyıllardaki Uygur Devletleri (U. T) Urumçi, 1995 s. 189.

[21] Lin-kan, Kao-Tzu-hou, a.g.e., s. 252.

[22] İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1998, s. 136.

[23] R. Şeşen, İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri Ankara, 1998, s. 61.

[24] Yukarıdaki eser, s. 79.

[25] İsmail Timur, İdikut Uygur Kültürü, Urumçi, 1998, s. 29-30. Ayrıca bkz: V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler s. 62, S. Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2000 s. 67.

[26] O Yang-hsiu, a.g.e., Uygurlar Tezkeresi-II, s. 6133-6134.

[27] Ssu Ma-kuang, Halkı Yönetmenin Faydalı Örnekleri (Tsuchih-t'ung-chien, T'ang-chi), Pekin 1957. 250. Bölüm s. 8113.

[28] Moriyasu Takio, Uygurların Batıya Göç Etmeleri Meselesine Dair (Japonca) Tokyo, 1977 s. 121. Ayrıca bkz: A. G. Malyavkin, a.g.e., s. 239-240.

[29] Keng Shih-min, Uygurların Eski Kültürü ve Kaynaklar Üzerine (Çince). Urumçi, 1983. s. 41.

- [30] Büyük Çin Ansiklopedisi, (Milletler Kısmı) Pekin, 1986 s. 180.
- [31] R. Şeşen, a.g.e., s. 62.
- [32] Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-Ch'uan, v. d, Xinjiang Milletler Lugati (Çince), Urumçi, 1995. s. 148, 150, 245.
- [33] S. G. Klyaştorıy, "Batı Bölgesindeki Türk Halklarının Tarihinden Parça", Xinjiang Tezkereciliği, 1996, s. 3. s. 21.
- [34] F. Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1999, s. 45.
- [35] Feng Chih-wen, Wu Ping-fan, Uygur Tarih Yılınâmesi (Hui-ku-shih-pien-nian), Urumçi, 1992 s. 257.
- [36] Hsü-sung, Sung Sülalesine Dair Mühim Vesikalardan Seçmeler (Sung-hui-yao-chi-kao), 197. bölüm. "Küsen" Pekin, 1957, s. 7721.
- [37] Yukarıdaki eser, gösterilen Yer.
- [38] Yukarıdaki eser, gösterilen Yer.
- [39] T'o-to (Tokto), Chin Sülalesi Tarihi (Chin-shih), Pekin, 1975, s. 56.
- [40] T'o-t'o (Tokto), Liaonâme (Liao-shih), 30. bölüm T'ien-tsu hakkında notlar. Pekin, 1958.
- [41] Lin-kan, Kao Tzu-hou, a.g.e., s. 262.
- [42] Yukarıdaki eser, gösterilen yer.
- [43] Enver Baytur, Xinjiang'daki Milletlerin Tarihi, Pekin, 1991 s. 605.
- [44] Abdişükür Muhammed Emin, Garbî Yurt Taşkımır Sanatı (Grotto Artsın The Western Region), Urumçi, 1998, s. 48.
- [45] Yukarıdaki eser, s. 49.
- [46] İsmail Timur, a.g.e., s. 79-80.
- [47] Abdişükür Muhammed Emin, a.g.e., s. 146-147.
- [48] A. Grünwedel, Koçu'da Bulunan Uygur Dokümanlarının Toplamaları, Berlin, 1931 Ayrıca bkz: A. Muhammed Emin, a.g.e., s. 147.
- [49] 49 T. F. Carter, Çin'de Matbaacılığın Keşfedilişi ve Onun Batıya Yayılması (Çince Tercümesi), Pekin, 1957, s. 104.
- [50] Liu-hsü, a.g.e., "Uygurlar Tezkeresi" s. 5195-5196.
- [51] O Yang-hsiu, a.g.e., s. 6111-6112, Ssu Ma-kuang: a.g.e., s. 6044-6046.
- [52] Meng Fen-jen, "Koçu Uygurlarının Buda Dini Hakkında",

- Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1983. S. I, s. 108.
- [53] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979 s. 110.
- [54] H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1994, s. 233. Ayrıca bkz: Karabalgasun Yazıtı Çince Metni 9. Satır.
- [55] Meng Fen-jen, a.g.m., gösterilen yer.
- [56] L. Rasony, Tarihte Türklük, Ankara, 1993 s. 106.
- [57] Davut Sayım, “Nısturyanizm’in Turfan Vadisi’ne Yayılış Tarihi Üzerine İlk İnceleme”, Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1998, S. 1., s. 36.
- [58] Yukarıdaki makale, gösterilen yer.
- [59] Burada kasdedilen Çin hududu, Karahanlıların doğu hududur. Kaşgarlı Mahmud’un: “Küsen (Kuça), Köçe denilen şehrin bir adı. Uygur sınırıdır” (C. I, s. 404) demesinden bu açıkça anlaşıyor.
- [60] R. Şeşen, a.g.e., s. 81.
- [61] T’o-t’o (Tokto), Sungnâme (Sung-shih) Pekin, 1958 “Koçu Tezkeresi”, s. 14110.
- [62] Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 127.
- [63] O Yang-hsiu, Yeni Beşdevir Tarihi (Hsin-wu-tai-hu) Pekin, 1952. “Uygurlar Tezkeresi” s. 916.
- [64] Meng Fen-jen, a.g.m., s. 110.
- [65] Abdişükür Muhammed Emin, a.g.e., s. 149-150.
- [66] Keng Shih-men, “Budizm’in Eski Uygurlar ve Diğer Türk Halkları Arasına Yayılması”, Xinjiang Üniversitesi İlmi Dergisi (Sosyal Bilimler Kısmı) 1983, S. 1, s. 131-133.
- [67] Abdişükür Muhammed Emin, a.g.e., gösterilen yer.
- [68] Ku Chih-ch’en, “Wang-yen-te ve Onun Koçu Seyahatnamesi”, Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1985, S. 4, s. 43-44.
- [69] Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 138.
- [70] Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyatnâmesi, Ankara, 1989 s. 57. Taryhy makalalar